

בנת יב הדמה

הפעילות החשאית למען יהודי ברית המועצות



מרכז זלמן שזר



בנתיב הדממה

הפעילות החשאית למען יהודי ברית המועצות



מרכז זלמן שזר לחקר תולדות העם היהודי
ירושלים

The Silent Route
The Clandestine Support for Soviet Jews

**ספר זה מקוצר ומעובד מתוך כתב יד שהכין שלמה רוזנר
לפי הזמנה של "העמותה לתיעוד הפעילות החשאית למען יהודי ברית המועצות"**

מערכת הספר: אלי סומר וצמח יעקובסון
עריכה: נילי אושרוף
הפקה והבאה לדפוס: יחזקאל חובב

ספר זה יצא בסיוע:
נתיב - לשכת הקשר
משרד התרבות והספורט - מינהל התרבות
The Memorial Foundation for Jewish Culture New York, USA
Hjelp Jødene Hjem, Oslo, Norway
Warburgs Donationsfond, Stockholm, Sweden
תנועת הקיבוץ הדתי
קיבוץ סעד
מסורבים, פעילי עלייה, תיירים, משלחים, אנשי נתיב וידידים רבים

על העטיפה: חזוג אורליאנסקי מוכנים ליציאה מברית המועצות (ראו עמ' 204);
ברקע חותמות של ביקורת דרכונים בין ברית המועצות לפינלנד, 1968

מסת"ב 3-297-227-965-978
מספר קטלוגי 624-185
© העמותה לתיעוד הפעילות החשאית למען יהודי ברית המועצות תשע"ב, 2012
ת"ד 4369, ירושלים 1043 9; amuta.lhk@gmail.com
אין להעתיק או להפיץ ספר זה או קטעים ממנו, בשום צורה ובשום אופן, אלקטרוני או
מכני, לרבות צילום או הקלטה, ללא קבלת אישור בכתב מהמוציא לאור.
סדר ועימוד: מרכז זלמן שזר
לוחות: מכון האופסט שלמה נתן; הדפסה: דפוס גרפית בע"מ
כולם בירושלים

תוכן העניינים

9	על הספר
12	מבוא
	מציאות של שלילת זכויות 13; ישראל וברית המועצות 15; כל נתיבי נתיב 17; מה רוצה השלטון? 18; נתיב חוצה עולם 22; רק על עצמנו לספר ידענו 23
25	פרק ראשון: בנתיבו של אריה קרול מפגש מכונן 28; כשבך גוריון שותק – למה הוא מתכוון? 29; מפגש ראשון עם שאול אביגור 31; בחזרה לברית המועצות – ללמוד את השטח 31; המשלחת הישראלית הראשונה 33; אלי ויזל מעיר את הדממה 34; ניתוק היחסים הדיפלומטיים – קץ העידן הישראלי 35; סנוניות ראשונות באירופה 36; המשלחת הסקנדינבית הראשונה 38; המשלחת הצרפתית הראשונה 40; עולה על הנתיב 42; בשליחות נתיב 44; משלחת ניו יורקית ראשונה 46; המינוי הופך רשמי 46; מסע גיוס ראשון כאיש נתיב 46
49	פרק שני: נושאי ההזמנות על הוויזוב 49; דרך מרובת מוקשים 53; ממציאי המשפחות 54; התיירים – נושאי מידע, הזמנות וסיוע 55
57	פרק שלישי: שערי כניסה ודרכי יציאה דרך המלך 57; נתיב המלאכים 58; אינטוריסט 60; שערי יציאה 62; צייתנות יתר 62
64	פרק רביעי: מבעד למסך מכתב שמונה עשרה המשפחות 65; מסיפורים בודדים לתמונה שלמה 66; העלייה – חלק מן המאזן האסטרטגי 69

71 פרק חמישי: מי האיש – דמות השליח

איזון נכון 72; נאה דורש 73; "אָמרו לשולחכם להחליף
סיפורו" 74; לא בלי בתו 75; השליח הטוב 77

80 פרק שישי: משולש השילוח

יודעים ולא יודעים: אנשי הקשר בין הקהילה לבין שליחי
נתיב 81; בצאתם ובבואם: המשלח, מהתדריך ועד קבלת
הפנים 83; המשלחים כשחקנים בזירה היהודית
והבינלאומית 86; בראש הפירמידה: גבול האחריות של
המשלח 89; לא פשוט לבחור נכון 90; בכוח האמונה
וההזדהות עם המשימה 91

94 פרק שביעי: מטען הפחד

"לא תעשה" 96; חרדה תמידית: מי מצלצל בשעה כזו? 98;
פרנויה? 96; ככה זה כשיש שניים 103; בחסות הקבוצה:
עירום בשדה התעופה 103; בדיקת כוהנים 106; מי ראה
את אמא אליאן? 108

110 פרק שמיני: תיירים דתיים ופעילים דתיים במדינה אנטי דתית

חיבוק השופר 110; "אני בא כי כאן נפגשים יהודים": בתי
הכנסת במערכה על הזהות היהודית 112; אז מה עושים
תיירים שומרי מצוות 114; פסח, מצה ושליחות: הנסיעה
החשובה בחג וההתמודדות אִתָּה 115; הלכות טיסה בשבת:
קשייו הצפויים והבלתי צפויים של המסע 118; האדוקים
החדשים: חילופי דורות ביהדות רוסיה 120; יהודי ברית
המועצות ושאלת הגיור 123; תיירים כשליחי בית דין
רבני 123

125 פרק תשיעי: מלאכת התייר: נוכחות חיה, משימות ודילמות

אין פגישה שאינה מרגשת 126; פשוט להיות שם 127;
מנוכחות למשימות מוגדרות 129; בלדרי המידע 131;
מובילי הדיון 133; כף המאזניים 134; נושאי השפה 135;
שגרירי טעם הקהל 136; שאלות ומשאלות 137; יועצים
ומתווכים 138; השפעה ממתנת מול השלטונות 139; הרשת:

תיירים-פעילים-מסורבים 141; הורה במוסקבה: סיפורו של
 סיבוב הופעות קצר ונועז 144; בידיים עמוסות 147; רשימות
 רשימות 148; כסף - צריך לדבר על זה 151; מלחמות
 היהודים 154; התיירים כמגשרים 155; קורטוב של
 פמיניזם 156

157 פרק עשירי: תיירות המדענים

כנס הצללים 160; צימאון אוטו-דידקטי 162; אוניברסיטה
 של תיירת אחת 163

166 פרק אחד עשר: מאקסודוס עד הלכות שחיטה: ארון הספרים היהודי
 טעמו הספרותי של כל מובס ומובס 167; דיסידנטים
 ומו"לות 170

171 פרק שנים עשר: ירידי הספרים

נתיב בירידי הספרים הבינלאומיים 171; הפטפון יוצא
 משימוש: שיטפון המבקרים בביתן הישראלי 173; תיירי
 הירידים 175; מלאכים נושאי ספרים 177; כך נערכים
 ליריד ספרים 180; שבועיים של שמחה 184; ונחתום
 באקסודוס 184

186 פרק שלושה עשר: אסירי ציון

בין גלות למאסר 188

191 פרק ארבעה עשר: המטוס שלא נחטף

197 פרק חמישה עשר: בין עלייה לנשירה

פתח לנשירה 198; נושרים במספרים 199; סנגוריהם של
 ישראל 201; יהודים או דיסידנטים 204; היחס לנושרים -
 מחלוקת חוצה גבולות 206; התיירים בעין המחלוקת 206;
 מה זכותכם להטיף לעלייה? 209

213 פרק שישה עשר: פרק באזרחות: הכרה ישראלית רשמית במסורבים

חילופי שלטון, שינוי מדיניות 214

- 217 פרק שבעה עשר: עסק משפחתי: נתיב והארגונים האחים
 חילוקי הדעות על הגישה הזהירה של נתיב 218; מידת
 החסידות: נתיב וחב"ד 221; ועידת בריסל: מרשימה אך
 חלשה 222; שנות השבעים: עידן תשומת הלב 223;
 שליחים בודדים 225
- 227 אחרית דבר
- 229 נספח א: סיפור נסיעתו ופעילותו של ד"ר דוד אפלבוים
 נספח ב: נתוני יציאת יהודים מברית המועצות ועלייה ארצה,
 1991–1968
- 238
- 239 מקורות התמונות שבספר

על הספר

במשך כשני עשורים, מסוף שנות השישים ועד סוף שנות השמונים של המאה העשרים, נהל מתוך משרד צנוע בתל אביב מאבק חשאי למען יהודי ברית המועצות: ליבוי הניצוץ היהודי-הציוני שנשמר בקרבם, ושימור זהותם היהודית, שפתה ותרבותה בתוך המשטר הקומוניסטי הטוטליטרי. אלפי אנשים, ממערב אירופה, מצפון אמריקה ומישראל נטלו חלק במאבק זה, שסיפורו עדיין לא סופר. במסווה של מסע תיירותי כביכול, יצאו האנשים הללו כשליחים לברית המועצות. מטרתם הייתה להביא אתם פריטים שלא ניתן היה להשיגם שם והיו נחוצים לשם לימודן וטיפולן של השפה העברית, הדת היהודית והתרבות היהודית, וכן לייצג אחוזה כלל-יהודית ולעודד קיומן של קהילות יהודיות. הנוסעים יצאו כולם לפרקי זמן קצרים, בין סוף שבוע אחד לשלושה שבועות. הם פגשו, סיפרו, שמעו, הרצו ולימדו, וחוו בעצמם חוויה עזה. השפעת החוויה על חייהם של ה"תיירים" הייתה לא פחותה מזו של נמעניהם. בחייהם של לא מעטים מהם חוללה השליחות הקצרה לברית המועצות מהפך ציוני כולל, עד כדי עלייה לארץ ישראל. הבנתה של הזהות היהודית-הישראלית בימינו אינה שלמה ללא סיפורו של מאבק זה.

הספר יביא מראות, קולות ועדויות של המאבק הכללי למען יהודי ברית המועצות, על כל זרועותיו ושלוחותיו. עם זאת, מטבע הדברים, הם יובאו דרך נקודת המבט של מפעל השליחים, ולכן העדות ההיסטורית לא תהיה שלמה הואיל ולא את הכול אפשר לספר.

האיש המרכזי בכל הפעילות שתואר בספר הוא אריה קרול, איש "לשכת הקשר", שהייתה יחידת סמך במשרד ראש הממשלה, ולפעמים גם הוצגה כלשכת קשר של משרד החוץ בתקופה המדוברת. למן ראשית שנות התשעים של המאה העשרים כונתה הלשכה בגלוי בשם "נתיב", והספר ינקוט שם זה מתחילת סיפור העלילה. עבודתו של אריה, שחזונו עומד מאחורי סיפור ה"תיירים", החלה סמוך למלחמת ששת הימים, בקיץ 1967, ונסתיימה עשרים שנה אחר כך, באביב 1987. דבריו, זיכרונותיו וקשריו היו פתח הכניסה אל הסיפור במלואו והחוט המוליך אל הרעיונות, הבעיות, האנשים והמעשים שמהם נרקמת עלילת הסיפור.

ספר זה מבוסס בעיקר על הסיפורים האישיים של אלה שנשלחו מטעם נתיב



אולפן בדניאפרופטורובסק.

לברית המועצות. על פי הנוהל של נתיב, הם נדרשו לכתוב מיד בשוכם סיכום מפורט של מסעם, ורובם עשו זאת. סיכומי של כל אחד ואחד מהם מתאר מעשים ורגשות – חששות, היערכות, משימות, מעקפים ותמריצים, הצלחות וכישלונות, דיוקנאות של פעילים מעבר למסך הברזל ועוד; כל הסיכומים כתובים בהתרגשות אין קץ. אחדים מן הנוסעים שחזרו מן הזיכרון את מסעם, עשרים שנה וזמנא לאחרי שובם ממנו, ועדיין עלו בחדות עוצמת החוויה ורבים מפרטיה (דוגמה לכך בנספח: סיפור נסיעתו ופעילותו של ד"ר דוד אפלבוים ז"ל). הסיפורים והעדויות, שבכתב ושבעל פה, הצטרפו לתחושה של מסע אחד בלתי פוסק: ב־1969 כמו ב־1986, במינסק כמו בטשקנט, בנובוסביירסק כמו בדניאפרופטורובסק, באודסה עם רייזה פלטניק בתחילת שנות השבעים כמו עם יהודית נפומניאשצ'י באמצע שנות השמונים.

בסיפורי של המסע הכולל הזה, שהתרחש בעת ובעונה אחת במקומות רחוקים זה מזה וחזר על עצמו שוב ושוב, שנה אחרי שנה, מקום אחרי מקום, רצינו להציג בפני הקורא את המכלול כולו: גם את הריגוש של הרגע וגם את התפרסותו על פני תקופה, גם את המרחב וגם כל נקודה ונקודה בנפרד, גם את שינויי העתים וגם את הקבוע בהם, גם את הסיכום המכליל וגם את הפרטי והחולף.

על הספר

ספר זה מקוצר ומעובד מתוך כתב יד שהכין שלמה רוזנר בהזמנתה של "העמותה לתיעוד המאבק החשאי למען יהודי ברית המועצות", והוא פרי שנים ארוכות של תחקיר יסודי וכתבייה מעמיקה. הוא השקיע בספר את מיטב כישרונו ואת תעצומות נפשו, וללא המאמץ שהשקיע במחקר לא היה ספר זה רואה אור. כל העוסקים במלאכת הוצאתו של הספר לאור מקווים שהוא יבטא את הכבוד וההוקרה האינסופיים הראויים לגיבורי הספר, אלה שנסעו לברית המועצות ואלה שחיו בה וקיימו בה את יהדותם.

הספר פורש את הידיעה ההיסטורית דרך הסיפורים האישיים. בתוך הסיכומים שובצו מובאות או תמציות מן הסיפורים, כדי לשמר את המגע הבלתי אמצעי בין אנשים, שליחים אורחים ותושבים מקומיים, ולבטא במידה רבה ככל האפשר את האווירה המיוחדת שעטפה את נתיב כולו ושררה בכל המצבים ובכל המפגשים.

חובה נעימה לנו להודות למספר אנשים וגורמים שהודות להם העבודה הרבה על ספר זה הסתיימה בהצלחה. בראש ובראשונה תודה לשלמה רוזנר, האיש שחקר מטעם העמותה את הפעילות המתוארת בספר זה. אנו אסירי תודה לאנשי לשכת הקשר נתיב ולעובדים שאפשרו לנו גישה לארכיונם ובכך סייעו לנו להשלים את המלאכה. רבים הוסיפו מידע לתוכן הספר, האירו והעירו הערות חשובות, וביניהם אבי מושבי וחנוך צמיר, ואנחנו חייבים להם רבות על עזרתם.

ספר זה הצריך משאבים כספיים לא מבוטלים. הגורמים הממשלתיים והמוסדיים הנוגעים ישירות בעניין לא הצליחו לסייע לנו בתחום המימון. לצורך הפרסום הקמנו את "העמותה לתיעוד הפעילות החשאית למען יהודי ברית המועצות", ופנינו לתורמים מחוץ למעגל הטבעי שהוזכר לעיל. בהוקרה ובהערכה אנו מודים למיכה ינון, שעמד בראש מינהל התרבות במשרד החינוך, לג'רי הוכבאום, סגן נשיא קרן הזיכרון לתרבות יהודית בניו יורק, לקרן ורבורג בסטוקהולם, לארגון "עזרו ליהודים להגיע הביתה" באוסלו, לתנועת הקיבוץ הדתי ולקיבוץ סעד, וכן למספר גורמים פרטיים, ובהם הרב מיכאל מלכיאור וסטפן מייזלס, שסייעו רבות. כמו כן, תודתנו לצבי יקותיאל, מנכ"ל מרכז זלמן שזר, ולצוותו שסייעו רבות. יחזקאל חובב ניצח על העריכה הסופית וההבאה לדפוס, ודבורה ליפשיץ עיצבה את העטיפה. יבואו כולם על הברכה.

אלי סומר וצמח יעקובסון

מבוא

במאמרו "התחיה והמהפכה: תמונת מצב" כותב בנימין הרשב: "תנועות בהיסטוריה הן אשכול מגוון אך משולב של מוסדות, רעיונות ותכונות, המעוגנים במרחב של זמן ומקום. החידוש אינו בפרטים, שכל אחד מהם בנפרד יש לו תקדים, אלא במסגרת המארגנת מחדש, המעניקה למכלול אופי של תופעה כוללת חדשה".* בני אדם כפרטים אינם "תנועה בהיסטוריה". לגבי רבים מהם, אולי רובם, החידוש הוא בראש וראשונה בפרטים דווקא; ועם זאת, "המסגרת המארגנת" שלהם מעניקה למעשיהם "אופי של תופעה כוללת חדשה", שמהם עצמם היא נעלמת. הפרקים בספר זה משלבים את סיפורם של הפרטים, שמעשיהם בראו תופעה, עם סיפורה של המסגרת ששלחה אותם.

*

ביום העצמאות ה-52 למדינת ישראל, בשנת תש"ס (2000), עמד על הבמה בתאטרון ירושלים, בין כל מקבלי פרס ישראל, יהודי פשוט למראה, חובש כיפה סרוגה – אריה קרול. הוא היה זר לחלק גדול מן הצופים בשידור הישיר בטלוויזיה, אולי לרובם, בעל מוניטין מסוים בקרב בוגריה הוותיקים של תנועת הנוער "בני עקיבא", ומוכר היטב בתנועתו הקטנה, הקיבוץ הדתי. גם מכיריו ומוקיריו, בתנועתו ומחוצה לה, ואפילו בני משפחתו, לא ידעו בדיוק על מה מוענק לו הפרס הנכבד ביותר שיכולה המדינה להעניק לאזרחיה. מעטים ידעו באופן מעורפל, שמאחורי מסך של חשאיות בלתי חדירה נחבאות עשרים שנים של פעילות חובקת עולם לטובת יהודי ברית המועצות, שתכניה ומסגרותיה נותרו עלומים. בסודיות, מפה לאוזן, נלחש באותן שנים שמו הסתום של מקום עבודתו, "לשכת הקשר", או בשמה הייצוגי "נתיב", בשניהם אין רמז לתוכן הפעילות שהתרחשה בלשכתו הצנועה של אריה בקריה בתל אביב.

ישראלים מעטים בלבד ידעו חלקים שונים של הסיפור ורק בודדים יכלו לספר את כולו. היו עוד אלפים מעטים, פחות מעשרת אלפים איש, בישראל ובתפוצות,

* נקודות תצפית: תרבות וחברה בארץ ישראל, האוניברסיטה הפתוחה 1988.



אריה קרול,
דצמבר 1993.

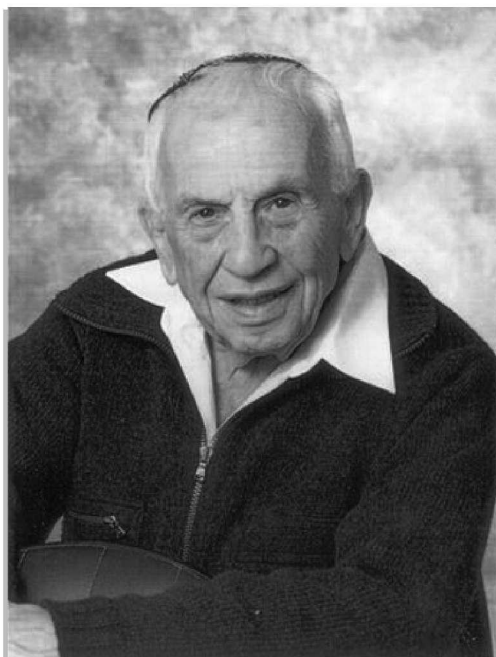
שיכלו להעיד מניסיונם על משימות ועל מעשים שעשו בשליחותו או מטעמו, אף שרובם ככולם לא פגשוהו מעולם ולא שמעו את שמו. ואולם גם הם, כמוהו, עטפו עצמם בקשר השתיקה עוד לפני שיצאו לשליחותם. פה ושם אמנם היה מי שהפר חשאי זה עוד באותן שנים. בין הנשלחים היו כאלה שסיפרו מפה לאוזן, בקבוצות קטנות, מקצת ממעשיהם ומחווייתיהם. הם לא עשו זאת בהכרח מחוסר אחריות או משמעת, אלא לעתים להיפך, כפי שנראה בגוף הספר. אבל גם מספרים כאלה ידעו ויכלו למסור רק את סיפורם האישי, מצומצם ומקומי מבחינת המרחב וממוקד מבחינת הזמן.

לעומת אלה שנשלחו מטעם נתיב, הרי ידעו הרבה פחות על הפעילות דווקא אותם עשרות אלפי יהודים, אזרחי ברית המועצות באותן שנים, שפגשו את השליחים השליחים, נעזרו על ידם, קיבלו מהם משימות, הביעו באוזניהם משאלות וקיימו באמצעותם מערכת מסועפת של מגעים עם "העולם החיצוני הגדול". אכן, הם לא ידעו מיהו ומיכן הוא בן שיחם העלום. במקרים רבים לא ידעו אפילו שהוא מִישראל. בנימוקי חבר השופטים למתן הפרס על "תרומה לחברה ולמדינה" הובאה תמצית הסיפור. נאמר בהם על אריה קרול:

הוא הפעיל מערכת אדירת ממדים, אשר תוך גילוי יוזמה, תושייה ומקוריות מחשבתית שיגרה אלפי... יהודים מתנדבים – לעתים תוך נטילת סיכון אישי רב – כתיירים לברית המועצות. משימתם העיקרית הייתה ליבוי של הניצוץ היהודי-הציוני בקרב מעגלים הולכים ומתרחבים של יהודי ברית המועצות... רבים מיהודים אלה עלו ארצה עם היפתח השערים.

מציאות של שלילת זכויות

הערכת מפעלו של אריה קרול, כמו גם הבנת התנהגותם של גיבורי ספר זה לעומקה, מחייבות היכרות כלשהי עם העולם שהיה, עם המציאות המדינית, הפוליטית והחברתית שבתוכה פעל אריה, מציאות שונה לחלוטין מזו ששררה בעת קבלת הפרס. ברית המועצות של אותן שנים הייתה מדינת ענק, בעלת שלטון ריכוזי טוטליטרי, המקיים פיקוח הדוק על החיים האזרחיים ונשען במידה רבה על משטרה



אריה קרול בעת קבלת פרס
ישראל למפעל חיים בשנת
2000.

חשאית. מדיניות הפנים שלה שיקפה מידה ניכרת של מאמץ לבטל זיקות לאומיות ודתיות ולעצב אזרח טובייתי חדש. ביתר תוקף יושמה מדיניות זו בחלקיה האירופיים של ברית המועצות, שבהם גם התגורר רוב מניינם של יהודי המדינה. מדיניות הפנים של ברית המועצות שללה מאזרחיה זכויות שנחשבו ועדיין נחשבות במערב לזכויות יסוד, והן אף מעוגנות בהכרזת זכויות האדם של האו"ם, שעליה התומה גם ברית המועצות. אחד הנשאים הבולטים בעימות הרעיוני החריף בין ברית המועצות ומדינות הגוש הקומוניסטי ובין המערב היה פגיעה בזכויות האדם. ובנושא זה – היהודים היו מן הדוגמאות הבולטות ביותר: חייהם הדתיים הוגבלו; לאומיותם הוכחשה; נמנעה מהם בפועל זיקה כלשהי לתרבותם, בין בעברית ובין בידיש; ונשללה מהם, כמו מכלל האזרחים, הזכות להגר. נוסף לכך הם היו חשופים לגילויי אנטישמיות, עם גושפנקה של המדינה ובלעדיה. בשנים שאחרי מות סטלין (1953) החל לצבור עוצמה בברית המועצות גל כללי של תביעות לשינוי במדיניות הפיקוח על חיי הפרט. בין מוביליו היו המדען בעל השם העולמי אנדריי סחרוב והסופר אלכסנדר סולז'ניצין. תהודת המחאה הכללית והיהודית במערב יצרה בו דעת קהל עוינת כלפי ברית המועצות ולחץ כבד על מדינאים לתבוע ממנה ריכוך במדיניות הדיכוי האזרחי.

הסודיות הגמורה שעטפה את ברית המועצות, במדיניות הפנים והחוץ כאחת, השליטה אי ודאות מאיימת על כל סוג של פעולה, כולל כמובן מפעל התיירים. על הקשיים לפענח את הנעשה מתחת למעטה הסודיות בברית המועצות תעיד העובדה הידועה, שהמערב כולו, לרבות ישראל, הופתע מן העיתוי, המהירות והעוצמה של קריסת המשטר הקומוניסטי ומחתפרקות המעצמה הסובייטית בעשור האחרון של המאה העשרים.

ישראל וברית המועצות

להבנת המעשים המתוארים בספר נחוצות גם הערות אחדות על יחסי ישראל וברית המועצות. בשנת 1947, בדיוני האומות המאוחדות, תמכה ברית המועצות בהקמתה של מדינת ישראל, והכירה בה מיד לאחר הכרזת העצמאות ב-15 במאי 1948. אבל הגלגל התהפך. קבלת פנים נלהבת מאוד של יהודי מוסקבה לנציגה הדיפלומטית הראשונה של ישראל, גולדה מאיר, הצביעה על זיקה לאומית יהודית עמוקה לישראל וגרמה להידוק הפיקוח על היהודים. אחדים ממשתתפי קבלת הפנים שילמו על השתתפותם בה במאסר ובהגליה לסיביר. בשנים שאחרי כן, עד 1967, נשמרו יחסים דיפלומטיים בין שתי המדינות (למעט הפסקה קצרה), אם גם תוך מתח מתמיד. הנושא היהודי העסיק בקביעות את אנשי הנציגות הישראלית במוסקבה, באופן רשמי ובלתי רשמי, ולאורך השנים הוכרזו אחדים מהם, על פי המינוח הדיפלומטי, "אישיות בלתי רצויה" והתבקשו לעזוב, בגלל קשריהם עם יהודים. אחד מהם היה נחמיה לבנון, שזמן רב אחר כך, בשנות השבעים, עמד כעשר שנים בראש נתיב והיה ממונה גם על אריה קרול.

בחיי סטלין חיסל הממשל הסובייטי פיזית, בחשאי, אנשי תרבות יהודים בולטים ובדה עלילות בגידה על רופאים, תוך הדגשת יהדותם. לאחר מותו הוצנעה האנטישמיות במקצת והפכה פחות בוטה, אבל מפעם לפעם נשלפו ציפורניה. ציונות הייתה מילת גנאי בברית המועצות, ואנשים נענשו על זיקה אליה ועל התבטאויות ברוחה. מכאן נגזר יחס שלילי כלפי ישראל, המפיצה "תעמולה ציונית". שלילה זו עלתה בקנה אחד עם שיקולים גאופוליטיים. מדיניות החוץ הסובייטית חתרה להדק יחסים עם המדינות הערביות באזור, במיוחד מצרים וסוריה, ואיבה לישראל סייעה בכך. כמו כן, במוסדות בינלאומיים היה תיאום בולט בין הגוש הסובייטי לגוש הערבי בעמדתם האנטי-ישראלית. אחד השיאים היה כשהסובייטים הניעו את מצרים ואת סוריה למעשים שהתגלגלו, בסופו של דבר, למלחמת ששת הימים. בעקבות הניצחון הישראלי על בני חסותם הערבים ניתקן



בנתיב הדממה - הפעילות החשאית למען יהודי ברית המועצות
מספר את סיפורם של אלפי יהודים שנסעו לברית המועצות בחשאי, משנות השישים ועד סוף שנות השמונים של המאה העשרים. הם יצאו מטעם "נתיב" לסייע לפעילות היהודית הציונית של יהודי ברית המועצות בכיסוי של מסע תיירותי לכאורה. אלפי שליחים אלה, מישראל, ממערב אירופה ומצפון אמריקה, דאגו ללבות את הניצוץ היהודי ברחבי ברית המועצות, ולפתח ולשמר את הזהות היהודית. במסגרת מפעל זה, שסיפורו עדיין לא סופר וחלקים ממנו חסויים, יצאו אנשים לברית המועצות עם פריטים נחוצים לשם הוראה וטיפול של השפה העברית ושל התרבות היהודית. הנוסעים פגשו, סיפרו, שמעו, הרצו ולימדו, וחוו בעצמם חוויה עזה. היוזם והרוח החיה של מפעל אדירים זה מטעם "נתיב" היה אריה קרול, איש של חזון ומעש, לימים חתן פרס ישראל על מפעל חיים.

בנתיב הדממה מביא מראות, קולות ועדויות של המאבק הכללי למען יהודי ברית המועצות, על זרועותיו ושלוחותיו, מנקודת המבט של השליחים. הקשיים בהעברת ספרים ותשמישי קדושה, העימותים עם אנשי המכס, המעקב המתמיד של השלטונות, גבורתם, נחישותם וחששותיהם של הפעילים הציונים המקומיים ומשפחותיהם - כל אלה יוצרים סיפור מתח של ממש. הספר מבוסס בעיקרו על הרישומים של הנוסעים כפי שנכתבו עם שובם מברית המועצות, ועל הדיווחים של האחראים עליהם, ומשקפים את עוצמת החוויה. הבנתה של הזהות היהודית-הישראלית בימינו אינה שלמה ללא סיפורו של מאבק זה, שתרגם לעלייתם של כה רבים לישראל ועיצב מחדש את החברה הישראלית.

